

НЕОЛОГИЗМ-МЕТЕОРЛОР (80-ЖЫЛДАРДАН БЕРИ)

Бул макала неологизм - метеорлорго арналган. Неологизмдер метеор сыяктуу болушары, тилде пайда болуп, аз гана убакыт ичинде неологизм болуудан калып калары тууралуу сөз болот. Бардык көз караштар мисалдар менен тастыкталат.

Кыргыз тилинин калыптанып өнүгүш тарыхы өтө узак мезгилди кучагына алат.

Жаңы лексикалык каражаттар, биринчи кезекте, тилдин өзүнүн негизи болгон сөздөрдүн базасында жаралса, экинчиден, башка тилдерден кабыл алынган даяр лексикалык каражаттардын эсебинен да толукталып турат. Буга мисал катары орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден кирген көптөгөн жаңы сөз байлыктарын келтирүүгө болот.

Кыргыз лексикасынын байышында башка тилдерден кабыл алынган жеке, айрым сөздөрдүн, татаал сөздөрдүн тийгизген таасири абдан зор. Бирок жаңы сөздөрдүн, сөз тизмектеринин кабыл алынышы белгилүү мезгилдерди гана камтыйт.

80-жылдардан экинчи жарымынан кийинки коомдук турмуштагы процесс кыргыз тилинин лексикасынын өнүгүшүндө зор таасир этти. Айрыкча Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүккө ээ болушу жана жаңы коомдук экономикалык түзүлүшкө багыт алышы кыргыз тилинин лексикасында жаңы сөздөрдүн пайда болушуна шарт түздү.

Кыргыз Республикасы өзүнчө эгемендүү мамлекет болуу менен бирге көптөгөн башка өлкөлөр менен саясий-экономикалык карым-катыш жүргүзө баштады. Ошондуктан алардын айрым сөздөрү неологизм катары биздин тилге кирди. Маселен, 1991-жылдын август айындагы төңкөрүштөн кийинки СССР дин курамы мурунку республикалардын эгемендүүлүк парадын түздү. Башка мамлекеттердей эле Кыргызстан да өзүнүн көз каранды эместигин жарыялады. Мурдагы жалгыз коммунисттик партиянын ордуна башка көптөгөн партиялар пайда болду. Кыргызстанда көптөгөн дипломатиялык элчиликтер ачыла баштады. Бишкекте эң биринчилердин болуп, түрк элчилиги ачылат. 1992-жылдын апрель айында Кыргызстанга Түркиянын мурунку премьер-министри Сулейман Демирель келет. Көптөгөн макулдашууларга жана ошондой эле түрк телевидениесинин программасын Кыргызстанга киргизүү жөнүндө макулдашууга кол коет. Ошо учурда мезгилдүү басма сөз беттерине айрым түрк сөздөрү неологизм катары колдонулат. Мисалы: **учак (самолет), башбакан (премьер-министр), пайыз (процент), жараян (процесс) ж.б.**

Бирок бул сөздөр мезгилдүү басма сөз беттеринде колдонулганы менен элибиздин күнүмдүк турмушунда, оозеки речинде активдүү колдонула алган жок десек болот. Ошондой эле 1991-жылы 22-январда Кыргызстандын борбору Бишкек шаарында Кыргыздардын 1-курултайы болуп өтөт. Анын делегаттары болуп бүткүл дүйнө жүзүндөгү кыргыз диаспораларынан тиешелүү өкүлдөр катышкан. Курултайдын делегаттарынын бири болуп, Кытай Эл Республикасынан белгилүү манасчы Жусуп Мамай келет. Анын курултайда сүйлөгөн сөзүндө **үналгы (радио), сыналгы (телевизор)** деген сыяктуу сөздөр кездешет. Бул сөздөр да биздин тилибизде неологизм катары айрым мезгилдүү басма сөз беттеринде, телевидениеде белгилүү гана убакыт колдонулду. Мисалы: Германия Мюнхен калаасындагы кыргыз тилиндеги «Азаттык» **үналгысы** сиздер үчүн («КТ», 1991.20.11, 1-бет).

Демек, неологизмдер метеорлор сыяктуу болушары да шексиз. Тилде пайда болуп, аз гана убакыт ичинде неологизм болуудан калып калышат. Анткени ар кандай сөз, сөзүнүн пайда болушунун, колдонулушунун алгачкы мезгилдеринде, жаңы экендиги ошол тилде сүйлөгөн коллектив үчүн сезилип турган учурларда гана неологизм болот.

Неологизм–метеорлор саны жагынан өтө сейрек кездешет. 80-жылдардын экинчи жарымындагы метеор-неологизмдерге төмөнкү мисалдарды киргизсек болот: **премьер-министр (башбакан), үналгы (радио), сыналгы (телевизор), минбар (кафедра)**

амалий (практика), **амалияттык** (практикалык), **аңыт** (аспект), **назарий** (теория), **вазир** (министр), **зыялы** (интеллигент, интеллигенция), **ишнаама** (стаж), **мала** (квартира), **макам** (статус), **мөмөр** (архитектура), **оодандык** (райондук), **үнөмчү** (экономист), **увазирлик** (министрлик), **тыңшоор** (трубка), **теледидар** (телевидение), **теле берүү**, **тароо** (глава), **сыра** (пиво), **сөлөкөт фильм** (мультфильм), **жатырым** (инвестиция) ж.б.

Анда ушул метеор-неологизмдерге токтоло кетсек.

Минбар (кафедра, трибуна). Көпчүлүк алдында сүйлөөчү адамдардын алдына кагаздарын коюуга ылайыкталган, секиге орнотулган жөлөнгүч жасалга. «Мына, мен турган **минбарга** чыкса эле, орусча сайрап кирчүлөр айласы жок кыргызчага өттү, көбү орусча сүйлөгөндөн биротоло баш тартты» («КМ.», 1994, №3).

Мөмөр (архитектура). Курулуш өнөрү. «кыргыз **мөмөрү** кыргыздын мейкиндик түшүнүгүнөн, конушту жана үйдү, анын очогун дүйнө борбору катары кабыл алуусунан, курчап турган жаратылышынан, кыргыздын келбет жана дене түзүлүшүнөн ж.б. нерселерден жаралган» («КТ», 1991.19.09).

Мөмөрчү (архитектор). Мөмөр иштери боюнча адис. «**Мөмөрчүлөрдүн** ойкоруму боюнча кыргыз **мөмөрү** кыргыздын мейкиндик түшүнүгүнөн, конушту жана үйдү, анын очогун дүйнө борбору катары кабыл алуусунан, жана башка нерселерден жаралган» («КТ», 1991.19.09).

Амалият (практика). 1. Адамдардын объективдүү дүйнөнү өздөштүрүүдөгү жана кайра түзүүдөгү ишмердигинин жыйындысы; адамзат коомунун жана таанып билүүсүнүн жалпы негизи. 2. Кандайдыр бир ишти амалга жашыруунун жолдору, ыкмалары. 3. Алынган билимди, теорияны иш жүзүнө ашырган, бекемдеген көнүгүү, тажрыйба. «Окутуу жараянында деле жандуу кабыл алуу, абстрактуу ой жүгүртүү жана илимий тыянакты **амалиятта** текшерүү баскычтары бар (Б.А.)

Амалияттык (практикалык). 1. Амалиятка тиешеси бар. 2. Амалиятка керектүү ык, машыгууга ээ кылуучу. «Алардын басымдуу көпчүлүгү ушул күнгө чейин өзүнүн **назарияттык жана амалияттык** маанисин жогото элек» (Б.А.).

Базарбап. Базарда өтүүгө ылайык, базар көтөрө турган. «Болбосо, **базарбап** же базар көтөрөр өндүрүштүк продукция менен тиричилик товары канча?» («КР», 1993.06.01).

Баргек. Жогору баалануучу, мыкты баалуу. «Өз доорунун көркөм документи болуу менен ал кылым аралап, кийинки муундардын да табитине тараза шам жакчу **баргек** чыгарма» («КМ», 1987.26.11).

Вазир (министр). Министрликте башкаруучу өкмөт мүчөсү. «Ельцин дайындаган ички иштер **вазири** Ваха Ибрагимов РСФСРдин президентинин жарлыгын аткаруудан баш тартат» («КР», 1992, 29.01).

Жатырым (инвестиция) экон. Өлкө ичинде жана чет өлкөдө киреше алып келүүчү экономиканын тармактарына узак мөөнөткө сарпталуучу капитал. «Түркиянын Москвадагы элчиси Волкан Вурал Германиядагы түрк бизнесмендеринин Орто Азиядагы түрк республикаларына **жатырым** жасоого чакырды» («А.», 1992.02.07); Ошо жакка **инвестициялар** жасайм дегендерге ар жактан жардам беребиз («ЗК», 1997.02.07); Чет элдик **инвестицияларды** тартыш керек болот («КР», 1993.07.04).

Сыналгы (телевизор). Теле берүүлөрдү кабыл алып көрсөтүүчү аппарат. М.: **Сыналгынын** программасына көз сала жүрүнүздөр, андан ар бир бейшембиде өткөрүлө турган түз эфирдин темасын билесиздер («ОЖ», 1995.30.12)

Сыра (пиво). Биз аз кызыта турган таасири бар, дандан ачытып жасалган, суусунду кандыруучу ичимдик. М.: «Айтса, баягы **сыра** таппай акактап жүрчү кезимде Мавлюданын «Сары бээсине» кезекке туруп калдым» («КР», 1993.27.01).

Сөлөкөтфильм (мультфильм). Атайын даярдалган сүрөттөрдүн же куурчактардын ырааттуу кыймылын тартуу менен түзүлгөн кино өнөрү. М.: «Толубай жөнүндө легенданын негизинде **сөлөкөт (мульт)** жана диафильм тартылды» («МГ», 1991.20.09).

Оодан (район). Дубандын (облустун) куралындагы акимдик - аймактык биримдик. «Аксы **ооданынын** акими Арыстанбаев мырза **дубандын** чоңдоруна «чукул абал киргизип бергиле» дегенчиликке барыптыр («АБ», 1994, №9); 19-январга карата районго карата жалпы суммасы 12 млн 25 миң 161 сомдук баалуулуктагы көөнө (гуманитардык) жардам келип түшкөн («ЗК», 26.01.07).

Зыялы (интеллигент, интеллигенция). 1. Илимдин, техниканын жана маданияттын ар түрдүү тармактары боюнча атайын билими бар, акыл эмгегин кесип кылган коомдун социалдык катмары. 2. Зыялы катмарына таандык адам. «Кыргыз **зыялыларынын** өзүнчө бир катмары сизден таалим тарбия алды окшойт («ЭТ», 1992, №1); Жаш **зыялылар** коомду түзүүгө жакындан жардам беришип, анын жаралышына чечкиндүү салым кошушту («КТ», 1991.19.09).

Үнөмчү (экономист). Экономика тармагы, экономика илими боюнча адис. «**Үнөмчүнүн** айтканы чын болсо, миндеген үй-бүлөлөрдөн ансыз деле жарыбаган бюджетти эңшерилип, кембагалды төөнүн үстүнөн ит капкандай эле болот.

Жогорудагы келтирилген мисалдардагы **үнөмчү, аңыт, зыялы, башбакан, мөмөр, назарий, үналгы, сыналгы, оодан, оодандык ж.б.у.с.** неологизмдер тилибизде белгилүү убакыт гана жашап, элдин күнүмдүк речи кабыл албагандыктан, бат эле неологизм болуудан калып, метеор–неологизмге айланган.

Жыйынтыктай келгенде, кыргыз лексикасынын байышында неологизмдердин, неологизм-метеорлордун да зор мааниси бар экендиги чындык.

Адабияттар

1. Мамытов Ж. Неологизмы киргизского языка советской эпохи. –Автореф. канд. дисс. -Ф.: 1966.
2. Кодухов В.И. Введение в языкознание. –М.: Просвещение, 1979, -215.
3. Жалилов А. Кыргыз тилиндеги жаңы сөздөрдүн сөздүгү. -Ош, 1998.
4. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. -Б., 1998.
5. Лопатин В.В. Рождение слова. -М., 1973.
6. Гулыга Е.В., Розен Е.В. Новое и старое. -Л., 1977.
7. ЗК, КР, КТ, ЭТ газеталарынын материалдарынан.